

УДК 930.2 : 322 (47+57). "19"

ПЕТРОВ СТАНІСЛАВ,

здобувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету

ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЛІТИКИ В СРСР ЩОДО ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВ У 1940-1960-і рр.

Стаття є детальним історіографічним оглядом проблеми політики СРСР щодо євангельських церков у 1940-1960-і роки. У ній розглядається та аналізується науковий доробок як вітчизняної історіографії класичного радянського періоду, періоду "перебудови", так і сучасної пострадянської історіографії. Особлива увага в статті приділяється роботам західних дослідників другої половини ХХ - початку ХХІ століття, які вивчали державно-релігійні відносини в СРСР щодо євангельських церков у 1940-1960-і роки. Розглядається також конфесійна історіографія проблеми, яка з'явилась в останні роки існування СРСР та набула свого розквіту у 2000-і роки.

Ключові слова: історіографія; релігійна політика; євангельські церкви; євангельські християни-баптисти; п'ятидесятники; адвентисти сьомого дня; Рада у справах релігійних культів; ВРЄХБ; ВРАСД.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Сьогодні накопичена велика база досліджень державно-релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у післявоєнний період. Тому важливо, щоб дослідник, який вивчає цю тему, знав, куди дійшли його попередники і, розуміючи глибину проблеми, міг визначити недоліки їхніх досліджень, слабкість аргументів тих чи інших висновків для досягнення більш об'єктивного й детального результату свого дослідження. Треба зазначити, що у своєму історіографічному огляді проблеми політики СРСР щодо євангельських церков у 1940-1960-і роки ми будемо торкатись робіт, дотичних до проблем інших конфесій. З одного боку, це пов'язано з тим, що проблема релігійної політики в СРСР мала достатньо загальних рис, з іншого - використання таких робіт певним чином допоможе нам з'ясувати, у чому полягали особливості політики СРСР по відношенню до євангельських церков.

Історіографія релігійної політики СРСР щодо євангельських церков вивчалась більшою мірою в рамках дисертаційних досліджень. Серед окремих наукових статей з проблеми, можна виділити одну з останніх публікацій В. Завадського "Змінювані розповіді: євангельські християни баптисти Східної Європи у західних публікаціях" [1], статтю О. Панич "Євангельські християни-баптисти в СРСР після Другої Світової війни: огляд історіографії" [2], а також роботу О. Лахно, "Криза церкви євангельських християн-баптистів у 50-60-і роки ХХ століття: історіографія питання" [3]. Також слід відзначити відсутність окремих історіографічних робіт із цієї проблеми.

Метою статті є аналіз наявної літератури з проблеми релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у 1940-1960-і роки та з'ясування сучасного стану розробки проблеми.

Виклад основного матеріалу. Історіографію проблеми можна поділити на три блоки: вітчизняна (вона мала 3 етапи свого розвитку: класична радянська історіографія (1940-і - 1980-і роки), радянська історіографія періоду перебудови (кін. 1980-х - поч. 1990-х рр.), сучасна пострадянська історіографія (кін. 90-х - 2010-і рр.), західна історіографія та конфесійна історіографія, яка

з'явилась наприкінці 1980-х років та набула з початку 2000-х років широкого розвитку.

Класична радянська історіографія в 1940-1980-і роки розглядає євангельські церкви як пережиток минулого, реакційну перешкоду гармонійному розвитку радянського суспільства та побудові в країні світлого майбутнього для робітників та селян, генетично продовжуючи таким чином основні напрямки радянської науки щодо релігії в 1930-х рр., закладені такими відомими борцями із "сектантством", як Ф. М. Путінцев [4; 5] А. Т. Лукачевський [6], А. Реймарус [7], Ю. Я. Майський [8], Б. Тихомиров [9], М. Орлеанський [10], а також О. І. Клібанов, роботи якого стали своєрідним містком між довоєнним і післявоєнним періодами.

Наприкінці 1950-х - у 1960-і рр., у період ідеологічного наступу на релігію в СРСР, для боротьби з основними євангельськими церквами: євангельськими християнами-баптистами (ЄХБ), християнами віри євангельської (п'ятидесятниками, або ХВЕ), адвентистами сьомого дня (АСД), значно збільшується кількість атеїстичної літератури відверто одіозного характеру [11-13] з метою формування в суспільстві глибоко антагоністичних настроїв [14]. Роботи цього періоду знаходились під впливом ідеологічних настанов керівництва КПРС, яке вважало, що побудова безкласового суспільства неможлива без остаточної перемоги над релігійними пережитками: наукові знання використовуються як остаточні докази відмирання релігії [15-16].

Для досліджень цього періоду типовими рисами є ідеологізація проблеми релігії в СРСР, протиставлення інститутів релігії радянському суспільству [17]: особливо підкреслюється контрреволюційна сутність церкви та "сектантів" [18] у Жовтневій революції, громадянській війні, колективізації та індустріалізації [19]; замовчується патріотична роль євангельських церков під час Другої Світової війни та їхня участь у миротворчому русі. Однобічне висвітлення проблеми релігії в СРСР не в останню чергу відбувалось завдяки тенденційному підбору джерел, а прорахунки та помилки в державній політиці по відношенню до релігії замовчувались. Наприклад, Ф. М. Рудинський [20] переконував читача в тому, що в СРСР переслідувань релігії немає й

ніколи не було, причиною проблем є саме релігія з її поглядами та забобонами, які переборюються в ході соціалістичного будівництва та змін свідомості радянської людини. Атеїстичне релігієзнавство, представлене роботами П. А. Павелкіна [21] та А. Александрова [22], переконувало в тому, що релігія з класовою суттю її моралі завжди відігравала реакційну роль.

Після закінчення антирелігійної кампанії держава починає надавати перевагу ідеологічній роботі. Найбільш відомими працями цього часу стають роботи В. І. Гараджи [23], А. І. Клібанова [24-25], Л. Н. Митрохіна [26], А. Т. Москаленко [27], А. В. Белова [28] та інших. У цей час релігійні громади потрапляють під більш прискіпливий погляд радянських учених. Вивчається гомілетика та характер проповідей у релігійних громадах [29-30], проблеми взаємовідносин віруючих між собою та невіруючими [31], розглядаються моральні цінності релігійної етики [32], досліджуються проблеми релігійної свідомості [33]. З'являються роботи, у яких вивчається виникнення євангельських церков, їх розвиток та вплив на сучасні західні країни [34-35]. Ці тенденції призвели до того, що наприкінці 1970-х, на думку О. В. Горбатова, позначився відхід від антирелігійних догм, релігійна діяльність починає розглядатися з використанням наукових методів, заснованих на конкретно-історичному аналізі. Однак, з іншого боку, не треба перебільшувати прогресивність робіт цього часу, бо до початку "перебудови" (деякі праці й під час "перебудови") радянська історіографія оцінювала релігію як "опіум і духовну сивуху". До найбільш типових робіт цього часу можна віднести роботи Г. С. Ляліної [36], В. І. Мельника [37] та В. Д. Граждана [38], І. О. Малахової [39], Р. В. Надольського [40], П. П. Яшина [41] та П. Л. Каушанського [42].

Наприкінці 1960-х - у 1970-і рр. в радянській науці почалась активізація розробки проблеми свободи совісті та стану релігійних організацій. Це в першу чергу роботи А. І. Барменкова [43], Г. Р. Гольста [44], В. В. Ключкова [45-46], І. І. Бражника [47], Ю. А. Розенбаума [48] та В. О. Куроєдова [49]; останній із названих дослідників очолював у цей час Раду у справах релігій.

Отже, класична радянська історіографія мала значні недоліки - це поверховий характер висвітлення проблеми забезпечення державою права свободи совісті, ідеологічний догматизм, фрагментарність, несистемність та поверховість у висвітленні проблем державно-релігійних відносин. Волюнтаристські дії державного апарату по відношенню до євангельських церков замовчувались, а сама релігійна політика СРСР фактично не досліджувалась.

Радянська історіографія кінця 1980-х - початку 1990-х рр. знаходилась під впливом філософії "перебудови" та була пов'язана із загальним бажанням звільнитися від ідеологічних догм. Тому історіографія досліджень державно-церковних відносин цього часу не є унікальною у своєму прагненні й висновках серед досліджень в інших сферах життя. Цьому сприяло накопичення у свідомості науковців інформації, яка раніше ігнорувалась як така, що суперечила ідеологічній лінії партії та зміні методології досліджень. Головним лейтмотивом досліджень цього часу є так звана "відповідність лєнінським принципам". Гарним прикладом "духу епохи" є праці О. Г. Іванової [50] та Л. М. Митрохіна [51]. Однак справжнім водорозподілом епох у вітчизняній історіографії стала збірка статей "На шляху до свободи совісті" [52].

На початку 1990-х починають з'являтися нові дослідження на теренах України, серед яких можна виділити статтю В. Є. Єленського, "Суворі відлиги". Замітки

про антицерковну кампанію кінця 50-х - початку 60-х років" [53]. Вона була написана в дусі "перебудови" й указувала на те, що проблемою антицерковної кампанії був відхід від чистого лєнінізму. У Росії одними з перших у цьому напрямку стали роботи В. А. Алексєєва [54-56] та М. І. Одинцова. Саме М. І. Одинцов у своїх наукових публікаціях [57-61] концептуально змінює підходи до вивчення державно-церковних відносин, розробляє періодизацію релігійної політики в СРСР та вивчає роль і завдання державних інституцій, які опікувались справами релігійних об'єднань.

Зарубіжна історіографія релігійної політики в СРСР щодо євангельських церков пройшла великий шлях еволюційного розвитку. Вона не зазнавала таких трансформацій, як вітчизняна історіографія, оскільки була вільною від ідеологічних догм та партійних установок. Використовуючи всі наявні на той час джерела, у своїх висновках вона була більш об'єктивна та ґрунтовна.

Найбільш фундаментальною роботою, що розглядає післявоєнну політику в СРСР, є робота В. Коларца "Релігія в Радянському Союзі" [62], яка вийшла в 1961 р. Саме на цю роботу посилюється як на найбільш авторитетне дослідження зазначеного періоду в західній історіографії. Не можна також не відмітити роботи одного з найвідоміших дослідників проблем державно-церковних відносин в СРСР у післявоєнний період (1940-1960-і рр.), канадського політолога Б. Р. Боцюрківа [63-67]. Його праці є аналітичними дослідженнями державно-церковних відносин, особливо пов'язаними з проблемою кризи післявоєнної релігійної політики СРСР у першій половині 60-х років. Цей період релігійної політики досліджувався в публікаціях Р. Катлера [68], В. Флетчера та А. Стровера [69]. В. Флетчер також вивчав проблему ролі й місця церков у радянській зовнішній політиці [70]. Загальні проблеми зі становленням християнських церков у комуністичних країнах узагалі та СРСР зокрема вивчав американський дослідник Д. Лоренс [71-72].

Вагомий внесок у дослідження різних аспектів радянської релігійної політики зробив засновник Кестонколеджу, консультант прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер по Східній Європі М. Бурдо. У його працях піднімаються проблеми обмеження прав віруючих на законодавчому рівні [73], діяльність державного репресивного апарату проти віруючих [74], а також драматичні, внутрішні процеси в євангельському братстві в 1960-і роки. [75] Саме Кестонколедж став засновником наукового журналу Religion in Communist Lands (RLC).

Одним із найбільш видатних дослідників релігійної політики СРСР щодо євангельських церков є професор церковної історії та місіології, директор Центру дослідження місії при біблійній менонітській семінарії м. Елкхарт, США, В. Завадський, який є автором великої кількості наукових публікацій, що торкаються різних аспектів проблеми: загальної історії післявоєнного євангельського руху [76-77], еволюції радянського релігійного законодавства [78-80], діяльності РЦ ЄХБ в СРСР [81], релігійної політики в країнах Східної Європи [82-83] та історії менонітського братства в СРСР [84]. Можливо, найбільш фундаментальною роботою, що вивчає післявоєнну релігійну політику СРСР щодо євангельських церков, є його монографія "Євангельські віруючі після Другої Світової війни" [85].

Дослідникам п'ятидесятництва в післявоєнні роки в СРСР будуть дуже цікавими роботи С. Дурасова [86-87], у яких вивчається діяльність ХВС як в СРСР, так і в країнах народної демократії Східної Європи. Діяльність

громад ХВЕ в СРСР та пов'язаний із ними рух за право на еміграцію, що почався ще в першій половині 1960-х, досліджував М. Роу [88]. Він поширив багато документів, які стосувалися релігійної політики в СРСР щодо віруючих ХВЕ [89-92]. Окремо також досліджувалось становище церкви АСД в СРСР у публікаціях К. Мюррей [93] та М. Шепіц [94].

Слід також звернути увагу на статті Дж. Елліс "Релігійне радіомовлення в Радянському Союзі" [95] (ця тема практично не вивчалась вітчизняною наукою, але становить собою дуже важливий чинник у житті віруючих СРСР), а також К. С. Беркоффа "Чи було релігійне пробудження в Радянській Україні під час нацистської окупації?" [96], у якій зазнають критичного аналізу події, пов'язані з наданням німцями на окупованих територіях певної релігійної свободи.

У 1993 році у видавництві Кембриджського університету вийшла збірка статей [97] за редакцією С. Рамет, яка торкалася широкого діапазону проблем історії [98-100] і філософії [101-103] релігійної політики в СРСР. Збірка була настільки популярна, що її було перевидано у 2005 році.

Сучасну пострадянську історіографію кін. 1990-х - 2010-х рр. дуже гарно характеризує книга колишнього ідеологічного релігієзнавця Л. М. Митрохіна "Баптизм: Історія та сучасність: Філософсько-соціологічні нариси", що вийшла в 1997 р. і в якій автор зазначає, що "суттєві зміни в релігієзнавчій пріоритетності внесла "перебудова". Ліквідація цензури, штату "кураторів" ідеології, публікації нових джерел, секретних службових документів, архівів, безцензурних спогадів - усе це примушувало по-новому поглянути і на наше радянське минуле, і на ідеологію, яка його охороняла" [104].

Широкий розвиток досліджень державно-конфесійних відносин у цей період пов'язується з діяльністю М. І. Одинцова, президента Російського об'єднання дослідників релігії (РОДР), автора більш ніж двохсот наукових праць. Серед них є ряд робіт, що мають відношення до політики СРСР щодо євангельських церков у зазначений період [105-106]. Завдяки діяльності РОДР була видана збірка наукових статей [107], до якої увійшли дослідження політики щодо євангельських церков в СРСР у Костромській, Амурській, Магаданській областях, у Сибіру, на Сахаліні та російському Далекому Сході, у Татарстані та Казахстані. Найбільш ґрунтовною роботою щодо регіональної релігійної політики в СРСР, на нашу думку, стало дисертаційне дослідження О. В. Горбатова [108]. З останніх робіт М. І. Одинцова хотілось би відзначити монографію "Ви приймете силу, коли зійде на вас Дух Святий..." Історія П'ятидесятницької церкви в Росії. XIX-XX ст." [109], яка є фундаментальним дослідженням історії п'ятидесятницького руху з моменту появи перших громад у Російській імперії та до початку дезінтеграції СРСР.

Своєю збалансованістю привертають увагу роботи Т. К. Нікольської, у яких досліджуються ключові проблеми взаємовідносин держави і євангельських церков [110-111].

Проблеми, пов'язані із життям РПЦ в умовах нацистської окупації, розглядаються в достатньо ґрунтовній праці М. В. Шкаровського "Хрест і свастика. Нацистська Німеччина і Православна Церква" [112]. У цій книзі наводяться головні документи нацистських органів влади щодо релігійної політики на окупованих територіях, а також заяви головних ідеологів німецької окупаційної політики щодо релігії.

Діяльність КДБ у межах релігійної політики досліджено мало, і це не є сюрпризом з огляду на закритість архівних фондів цієї організації, тому хотілось

би відзначити декілька з небагатьох статей із цієї проблеми. Питання діяльності КДБ на місцевому рівні досліджував О. В. Горбатов [113]. Також цікавою для нас є стаття І. І. Маслової щодо взаємовідносин між РПЦ та КДБ [114], хоча у статті не згадуються євангельські церкви, тим не менш алгоритм роботи КДБ певною мірою міг бути подібним.

Дослідження політики СРСР щодо євангельських церков відбувається й у рамках історії України. У 1996-2003 роках з'явилось дуже цікаве історично-релігієзнавче дослідження історії релігії в Україні в десяти томах за редакцією А. М. Колодного та П. Л. Яроцького. П'ятий та шостий томи [115-116] присвячені історії, теології та обряду головних євангельських церков: ЄХБ, ХВЕ та АСД, а також основним аспектам релігійної політики радянської держави в УРСР по відношенню до цих громад. Можливо, найбільш фундаментальною роботою відносно загальної релігійної політики в Україні, на сьогодні є монографія В. А. Войналовича "Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс" [117]. У ній дається дуже ґрунтовний теоретичний аналіз радянської політичної моделі державно-релігійних відносин та її реалізація щодо головних конфесій в Україні.

Різні аспекти формування релігійної політики в СРСР за часів Великої Вітчизняної війни у своїй монографії досліджувала І. М. Грідіна [118]. Проблема опозиції в середовищі ЄХБ досліджується в монографії О. П. Лахно [119], у якій він дає аналіз становища релігійного середовища та причин, які призвели до розколу в євангельському русі та створенню жорсткої опозиції в обличчі РЦЄХБ. У роботі опрацьована велика кількість джерел та літератури, що робить її вагу достатньо серйозною. Серед його публікацій також можна відзначити статтю "Репресії державних структур щодо представників Ради Церков ЄХБ у 60-80-х роках XX ст." [120].

Вивчаються українськими науковцями й регіональні аспекти релігійної політики СРСР в Україні [121-122]. Також слід відзначити наявність в Україні ґрунтовних дисертаційних досліджень релігійної політики СРСР по відношенню до протестантських та євангельських церков І. Ю. Данілової [123], Ю. В. Вільхового [124], О. В. Лешко [125] та інших.

На жаль, є деякі роботи, що претендують на загальний огляд історії протестантизму [126], але є дуже незбалансованими інформативно щодо окремих періодів.

Останнім, дуже цікавим історіографічним надбанням є конфесійна історіографія. Ці автори не є професійними істориками, їх виклад матеріалу іноді дає відчуття конфесійної приналежності, але їхні праці дають можливість зрозуміти погляд на проблему державно-церковних відносин із боку релігійних конфесій. Одним із перших суто конфесійних історичних досліджень є "Історія євангельських християн-баптистів в СРСР" [127], яка була видана комісією ВРЄХБ у 1989 р.

С. М. Савінський, один із членів комісії, продовжив дослідження історії євангельських християн-баптистів. У 1995 р. був виданий навчальний посібник "Історія російсько-українського баптизму" [128], що призначався для викладання історії ЄХБ у семінаріях та біблійних інститутах. У 1999-2001 рр. ним було видане двотомне видання з історії євангельських християн-баптистів України, Росії та Білорусі [129-130]. Ця робота охоплює 100-річний (1867-1967 рр.) період історії ЄХБ та становить собою унікальне дослідження, що відповідає всім стандартам історичної науки. На відміну від дослідження під егідою ВРЄХБ, воно включає в себе багатий матеріал та фотографії, які були зібрані Г. П. Вінсом, одним із лідерів РЦ ЄХБ. Ці матеріали дають збалансо-

ваний погляд на події всередині ЄХБ із початку 1960-х років. Між іншим, особисті спогади Г. П. Вінса були видані ним за кордоном [131-132]. За своїм характером вони являють собою більше мемуаристику, аніж суто історичні твори, тим не менш вони дають більш чітке розуміння стану церкви та віруючих в СРСР у 1960-і - 1970-і роки. У подібному ключі діяльність РЦ ЄХБ описується в книзі голови РЦ ЄХБ Г. К. Крючкова "Велике пробудження ХХ сторіччя" [133]. Окремо хотілось би сказати про збірку спогадів щодо життєвого шляху лідерів та звичайних членів РЦ ЄХБ "Переймайте їхню віру..." [134]. Книга дещо емоційна, але дає можливість відчувати епоху переслідувань віруючих та зрозуміти мотивацію тих, хто зробив свій вибір на користь забороненої релігійної опозиції в лиці РЦ ЄХБ, поставивши все своє життя під загрозу знищення.

Досить цікавими дослідженнями є роботи С. В. Санникова [135] та М. С. Каретникової [136]. Остання у 2000 році в співавторстві з Ю. Решетниковим випустила "Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні" [137]. У 1997 році до 110-річного ювілею церкви АСД в Україні вийшла книга А. Ф. Парасея та Н. А. Жукалюка "Бідна, кидана бурєю" [138]. Історію виникнення п'ятидесятницького руху на теренах Російської імперії, його місіонерську та міжнародну діяльність, внутрішнє життя громад та їхню теологію досліджує В. І. Франчук [139-140].

Висновки

Отже, зробивши історіографічний огляд проблеми релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у 1940-1960-і роки, можна впевнено сказати, що розробка проблеми одержала широке висвітлення в наукових дослідженнях, накопичивши великий фактологічний масив. Вітчизняна історіографія пройшла значний шлях якісних трансформацій та переосмислень: від ідеологічної ангажованості, коли наука обслуговувала інтереси радянського політичного керівництва, через "етап перебудови" до сучасних дуже ґрунтовних і якісних досліджень, і поряд із західним науковим доробком складає велику історіографічну базу для подальших досліджень. Завдяки великому джерельному потенціалу, який зберігається всередині релігійних громад, та унікальному погляду на ключові події державно-церковних відносин, з іншого боку, ніж ті документи, що знаходяться в державних архівах, широкий розвиток отримала конфесійна історіографія. Із кожним роком ці роботи набувають більшої професійної якості й стають для сучасних дослідників одним із обов'язкових джерел для дотримання принципу об'єктивізму у своїх роботах. Тим не менше, багато аспектів цієї проблеми залишилися поза увагою дослідників, якість дослідження інших залишає бажати кращого, за поодинокими випадками практично не існує загальних робіт щодо політики СРСР по відношенню до євангельських церков у 1940-1960-і рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sawatsky W. A changing story: Evangelical Christian Baptists of Eastern Europe in Western publications / W. Sawatsky // Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За наук. ред. д.ф.н. А. Колодного та к.і.н. О. Панич // Українське релігієзнавство. - К. : УАР, 2011. - № 58. - с. 71-82.
2. Панич О. Євангельські християни-баптисти в СРСР після Другої Світової війни: огляд історіографії / О. Панич // Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За наук. ред. д.ф.н. А. Колодного та к.і.н. О. Панич // Українське релігієзнавство. - К. : УАР, 2011. - № 58. - с. 136-148.
3. Лахно О. Криза церкви євангельських християн-бап-

тистів у 50-60-і роки ХХ століття: історіографія питання / О. Лахно // Держава і церква в Україні за радянської доби : Збірник наукових статей за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції; [18-19 жовтня 2007]. - Полтава, 2008. - С. 244-253.

4. Путинцев Ф.М. Политическая роль и тактика сект / Под ред. П. Красикова. - М. : Государственное антирелигиозное издательство, 1935. - 477 с.
5. О свободе совести в СССР / Ф.М. Путинцев. - М. : ОГИЗ, 1939. - 185 с.
6. Лукачевский А.Т. Сектанство прежде и теперь: лекция, прочитанная членом московского общества безбожников / А.Т. Лукачевский. - М. : Безбожник, 1925. - 37 с.
7. Фризен Г., Рейнмарус А. Адвентисты / Г. Фризен, А. Рейнмарус. - М. : Безбожник, 1930. - 64 с.
8. Майский Ю.Я. О сектантах / Ю.Я. Майский. - М. : Безбожник, 1939. - 48 с.
9. Тихомиров Б. Баптизм и его политическая роль / Б. Тихомиров. - М. - Л. : ГАИЗ, 1929. - 62 с.
10. Орлеанский М. Закон о религиозных объединениях РСФСР / М. Орлеанский. - М. : Безбожник, 1930. - 224 с.
11. Козлов Н.В. Кто такие пятидесятники / Н.В. Козлов. - М. : Знание, 1965. - 58 с.
12. Лентин В.Н. Адвентисты седьмого дня / В.Н. Лентин. - М. : Знание, 1966. - 64 с.
13. Сердобольская Л.А. Реакционная сущность баптизма. - Л. : Лениздат, 1960. - 44 с.
14. Современное сектанство и его преодоление. Сборник статей. (По материалам экспедиции в Тамбовскую область в 1959 г.) / Под ред. А.И. Клибанова. - М. : АН СССР, 1961. - 319 с.
15. Яковлев В.Г. Формирование научного мировоззрения и христианское сектанство / В.Г. Яковлев. - Алма-Ата : Казахстан, 1965. - 286 с.
16. Крывелев И.А. Современное богословие и наука / И. А. Крывелев. - М. : Госполитиздат, 1959. - 205 с.
17. Крывелев И.А. Религии и церкви в современном мире / И. А. Крывелев. - М. : Советская Россия, 1961. - 188 с.
18. Федоренко Ф.И. Секты, их вера и дела / Ф. И. Федоренко. - М. : Политиздат, 1965. - 360 с.
19. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции. 1917-1923 гг. / Р. Ю. Плаксин. - М. : Наука, 1968. - 191 с.
20. Рудинский Ф.М. Свобода совести в СССР / Ф. М. Рудинский. - М. : Госюриздат, 1961. - 203 с.
21. Павелкин П.А. Что такое религия / П. А. Павелкин. - М. : Госполитиздат, 1960. - 332 с.
22. Александров А. Проповедники тьмы и мракобесия / А. Александров. - Кишинев : Гос. изд. Молдавии, 1958. - 68 с.
23. Гараджа В.И. Протестантизм / В. И. Гараджа. - М. : Политиздат, 1971. - 200 с.
24. Клибанов А.И. Проблемы изучения и критики религиозного сектанства / А. И. Клибанов. - М. : Знание, 1971. - 64 с.
25. Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / А. И. Клибанов. - М. : Наука, 1973. - 255 с.
26. Митрохин Л.Н. Баптизм / Л. Н. Митрохин. - М. : Политиздат, 1974. - 262 с.
27. Москаленко А.Т. Пятидесятники / А. Т. Москаленко. - М. : Политиздат, 1973. - 199 с.
28. Белов А.В. Адвентизм / А. В. Белов. - М. : Политиздат, 1973. - 239 с.
29. Ярыгин А.Ф. Характер современной баптистской проповеди / А. Ф. Ярыгин // Вопросы научного атеизма : Вып. 12. - М., 1971. - С. 149-163.
30. Никонов К.И. Проповедь как средство церковников и сектантов в поддержании религиозных пережитков: На материалах конкретно-социологических исследований в г. Астрахани / К. И. Никонов. - Астрахань : Астрахань, 1968. - 69 с.
31. Хмельницкая А.П. Христианская любовь: что это такое? / А.П. Хмельницкая. - М. : Московский рабочий, 1970. - 64 с.
32. Каушанский П.Л. Баптистская мораль: Чему она учит? / П. Л. Каушанский. - Одесса : Маяк, 1974. - 114 с.

33. Филимонов Э.Г. Баптизм и гуманизм / Э. Г. Филимонов. - М. : Мысль, 1968. - 184 с.
34. Кислова А.А. Идеология и политика американской баптистской церкви (1900-1917) / А. А. Кислова. - М. : Наука, 1969. - 199 с.
35. Кислова А.А. Социальное христианство в США: Из истории общественной мысли 90-е годы XIX в. - 30-е годы XX в. / А. А. Кислова. - М. : Наука, 1974. - 207 с.
36. Лялина Г.С. Баптизм: Иллюзии и реальность / Г. С. Лялина. - М. : Политиздат, 1977. - 175 с.;
37. Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества / В. И. Мельник. - Львов : Вища шк., 1985. - 102 с.
38. Граждан В.Д. Вероучение и мораль пятидесятников : [монография] / В. Д. Граждан. - М. : Знание, 1989. - 63 с.
39. Малахова И.А. Современный баптизм: Идеология и деятельность / И.А. Малахова. - М. : Политиздат, 1987. - 64 с.
40. Надольский Р.В. Баптизм в прошлом и настоящем / Р. В. Надольский. - Минск : Беларусь, 1987. - 61 с.
41. Яшин П.П. Идеология и практика евангельских христиан-баптистов / П.П. Яшин. - Харьков : Прапор, 1984. - 119 с.
42. Каушанский П.Л. Им жить в двадцать первом веке / П. Л. Каушанский. - Одесса : Маяк, 1985. - 176 с.
43. Барменков А.И. Свобода совести в СССР / А. И. Барменков. - М. : Мысль, 1973. - 224 с.
44. Гольст Г. Р. Религия и закон / Г. Р. Гольст. - М. : Юридическая литература, 1975. - 112 с.
45. Клочков В.В. Религия, государство, право / В. В. Клочков. - М. : Мысль, 1978. - 287 с.
46. Клочков В.В. Закон и религия: от государственной религии в России, к свободе совести в СССР / В. В. Клочков. - М. : Политиздат, 1982. - 160 с.
47. Бражник И.И. Право. Религия. Атеизм: Правовое содержание научного атеизма / И.И. Бражник. - Киев, 1983. - 206 с.
48. Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь / Ю. А. Розенбаум. - М. : Наука, 1985. - 174 с.
49. Законодательство о религиозных культах : сборник материалов и документов / Под общ. ред. В.А. Куроедова и А.С. Панкратова. - М. : Юридическая литература, 1971. - 336 с.
50. Иванова О.Г. Аспекты диалектической связи государства и церкви в современном социалистическом обществе / О. Г. Иванова // Свобода совести в СССР: социальные гарантии. - Казань, 1989. - С. 56-58.
51. Митрохин Л.Н. Религия и мы / Л. Н. Митрохин // Квинтэссенция: философский альманах. - М. : Политиздат, 1990. - С. 307-340.
52. Перестройка: гласность, демократия, социализм. На пути к свободе совести / Под. ред. Д.Е. Фурман. - М. : Прогресс, 1989. - 493 с.
53. Еленский В. Сувора "відлига" Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х - початку 60-х років / В. Еленський // Людина і світ. - 1990. - №6. - С. 20-25; №7. - С. 24-28.
54. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. - М. : Политиздат, 1991. - 398 с.
55. Алексеев В.А. "Штурм небес" отменяется / В. А. Алексеев. - М. : Россия Молодая, 1992. - 299 с.
56. Алексеев В.А. Пост перестройка: несвободная совесть? / В. А. Алексеев. - М. : Россия Молодая, 1992. - 62 с.
57. Одинцов М.И. Путь длинной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству: (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести. - М. : Прогресс, 1989. - С. 29-72.
58. Одинцов М.И. Хожделение по мукам. 1939-1954 годы / М. И. Одинцов // Наука и религия. - 1990. - № 8. - С. 19-21.
59. Одинцов М. И. Хожделение по мукам. 1954-1960 годы / М. И. Одинцов // Наука и религия. - 1991. - № 7. - С. 2-3.
60. Одинцов М.И. Государственно-церковные отношения в истории советского общества: тезисы доклада / М. И. Одинцов // Религия, общество и государство в XX веке. - М. : Прогресс, 1991. - С. 51-57.
61. Одинцов М.И. Вероисповедная политика советского государства в 1939-1958 гг. / М. И. Одинцов // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы: 1939-1958. - М. : ИнСлав РАН, 2003. - С. 61.
62. Kolarz W. Religion in the Soviet Union / Walter Kolarz. - London : Macmillan and Co., Ltd., 1961. - 364 p.
63. Bociurkiw B.R. Church - State Relations in the USSR / B.R. Bociurkiw. - Survey : Globus, 1968. - 461 p.
64. Bociurkiw B.R. Religious Dissent in the Soviet State / B. R. Bociurkiw // Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe. - London : Macmillan, 1973. - p. 83.
65. Bociurkiw B.R. The Shaping of Soviet Religious Policy / B. R. Bociurkiw // Problems of Communism. - May - June 1973. - pp. 37-51.
66. Bociurkiw B.R. Religion in the USSR After Khrushchev / B. R. Bociurkiw // The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin. - NY, 1971. - pp. 149-150.
67. Bociurkiw B.R. Soviet Research on Religion and Atheism Since 1945 / B. R. Bociurkiw // RCL. - 1974. - № 2.1. - pp. 11-16.
68. Cutler R.M. Soviet Dissent under Khrushchev: An Analytical Study / R. M. Cutler. - Comparative Politics. - 1980. - №1(13), [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://www.robertcutler.org/download/html/ar80cpx.html>. - Назва з екрану.
69. Fletcher W.C., Strover A.J. (ed.) Religion and the Search for New Ideals in the USSR / W.C. Fletcher, A.J. Strover. - New York : Praeger, 1967. - pp. 75-81.
70. Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy 1945-1970 / W.C. Fletcher. - London : Oxford University Press, 1973. - p. 31.
71. Lawrence J. Reviewing Christianity and the World Order / J. Lawrence // RCL. // Val. VII. - 1979. - № 3 (Autumn). - p. 181.
72. Lawrence J. Observations On Religion And Atheism In Soviet Society / J. Lawrence // RCL. - 1973. - № 1.4-5. - p. 20-27.
73. Bourdeaux M. Legislative Discrimination Against Believers in the USSR / M. Bourdeaux // Religions Liberty in the Soviet Union. - Kent : Keston College, 1976. - p. 38.
74. Bourdeaux M. Faith on Trial in Russia / M. Bourdeaux. - London : Hodder and Stoughton, 1971. - 324 p.
75. Bourdeaux M., Boiter A. Baptist in the Soviet Union 1960-1971 / M. Bourdeaux, A. Boiter // Radio Liberty Research Bulletin, January. - 1972. - № 31.
76. Sawatsky W. Protestantism in the USSR / W. Sawatsky // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - pp. 319-349.
77. Sawatsky W. Russian Evangelicals Hold a Congress / W. Sawatsky // RCL. - 1975. - № 3.1-3. - pp. 12-15.
78. Sawatsky W. Secret Soviet Lawbook on Religion / W. Sawatsky // RCL. - 1976. - № 4.4. - pp. 24-31.
79. Sawatsky W. The New Soviet Law on Religion / W. Sawatsky // RCL. - 1976. - № 4.2. - pp. 4-10.
80. Sawatsky W. Statute of the CRA / W. Sawatsky // RCL. - 1976. - № 4.4. - pp. 31-34.
81. Sawatsky W. The Reform Baptists Today / W. Sawatsky // RCL. - 1980. - № 8.1. - pp. 28-38.
82. Sawatsky W. Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part 1) / W. Sawatsky // RCL. - 1975. - № 3.4-5. - pp. 4-10.
83. Sawatsky W. Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part 2) / W. Sawatsky // RCL. - 1975. - № 3.6. - pp. 4-14.
84. Stricker G., Sawatsky W. Mennonites in Russia and the Soviet Union - An Aspect of the History of the Germans in Russia / G. Stricker, W. Sawatsky // RCL. - 1975. - № 12.3. - pp. 293-314.
85. Sawatsky W. Soviet Evangelicals: Since World War II. Kitchener / W. Sawatsky. - Ontario - Scottdale (Pa.): Herald press, 1981. - 527 p.
86. Durasoff S. The Russian Protestants: Evangelicals in the Soviet Union: 1944-1964 / S. Durasoff. - Rulherford, Madison, Teaneck, Tenn. : Fairleigh Dickinson University Press, 1969. - 276 p.
87. Durasoff S. Pentecost Behind the Iron Curtain / S. Durasoff. - Plainfield, N.J. : Logos International, 1972. - 128 p.
88. Rowe M. Soviet Pentecostals. Movement For Emigration / M. Rowe // RCL. - 1977. - № 5.3. - pp. 170-174.
89. Rowe M. Soviet Pentecostals. Movement For Emigration. Appendix. Pentecostal Dossier. Extracts / M. Rowe // RCL. - 1977. - № 5.3. - pp. 174-179.
90. Rowe M. Pentecostal Documents from the USSR / M. Rowe // RCL. - 1975. - № 3.1-3 - pp. 14-23.

91. Rowe M. Pentecostalist and Baptist Leader Interviewed Christianity Among Soviet Jews / M. Rowe // RCL. - 1977. - № 3.4-5 - pp. 28-31.
92. Rowe M. Pentecostals Write to the Pope / M. Rowe // RCL. - 1977. - № 7.4 - pp. 261-263.
93. Murray K. Soviet Seventh-Day Adventists / K. Murray // RCL. - 1977. - № 5.2. - pp. 88-93.
94. Sapiets M. V.A. Shelkov and the True and Free Seventh-Day Adventists of the USSR / M. Sapiets // RCL. Val. VIII. - 1980. - № 3. - pp. 201-217.
95. Ellis J. Religious Broadcasting Into The Soviet Union / J. Ellis // RCL. - 1975. - № 3.4-5. - pp. 43-48.
96. Berkoff K.C. Was There a Religious Revival in Soviet Ukraine under the Nazi Regime / K. C. Berkoff [Електронний ре-сурс]. - Режим доступу : <http://perchatkin.com/perchatkin/archives/5050>.
97. Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - 361 p.
98. Walters P. A survey of Soviet religious policy / P. Walters // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - pp. 3-30.
99. Lughterhandt O. The Council for Religious Affairs / O. Lughterhandt // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S. P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - pp. 55-83.
100. Sawatsky W. Protestantism in the USSR / W. Sawatsky // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - pp. 319-349.
101. Dunstan J. Soviet schools, atheism and religion / J. Dunstan // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S. P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - pp. 158-186.
102. Kliger S.A., de Vries P.H. The Ten Commandments as values in Soviet people's consciousness / S. A. Kliger, P. H. de Vries // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S. P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - pp. 187-205.
103. Anderson J. Out of the kitchen, out of the temple: religion, atheism and women in the Soviet Union / J. Anderson // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. - NY : Cambridge University Press, 2005. - pp. 206-230.
104. Митрохин Л.Н. Баптизм: История и современность: Философско-социологические очерки. - СПб., 1997. - 477 с.
105. Одинцов М.И. Вероисповедная политика советского государства в 1939-1958 гг. / М.И. Одинцов // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы: 1939-1958 (Дискуссионные аспекты). - М. : ИнСлав РАН, 2003. - С. 61.
106. Советов И.М. Совет по делам религиозных культов при СНК СССР в 1944-1945 гг. : обязанности и сфера компетенции, организационная структура и основные направления деятельности / И. М. Советов // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты (Выпуск 2). - М., 2005. - 564 с.
107. Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. Выпуск 5. Сборник статей. - М. : Российское объединение исследователей религии, 2007. - 560 с.
108. Горбатов А. В. Государство и религиозные организации Сибири в 1940-е - 1960-е гг. : дис. д-ра ист. наук : 07.00.02 / Алексей Владимирович Горбатов ; Кемеровский гос. ун-т. - Кемерово, 2009. - 437 с.
109. Одинцов М.И. "Вы примете силу, когда сойдёт на вас Дух Святой..." История Пятидесятнической церкви в России. XIX - XX вв. / М.И. Одинцов - СПб. : Российское объединение исследователей религии, 2012. - 504 с.
110. Никольская Т.К. Русский протестантизм и государственная власть в 1905-1991 годах / Т.К. Никольская. - СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. - 356 с.
111. Никольская Т.К. Церква євангельських християн-баптистів і Серпнева угода // Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За наук. ред. А. М. Колодного, О. І. Паніч // Українське релігієзнавство. - К. : УАР, 2011. - № 58. - С. 183-194.
112. Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. - М. : Вече, 2007. - 512 с.
113. Горбатов А.В. КГБ и религиозные организации в Сибири / А. В. Горбатов // Вопросы истории. - 2008. - № 6. - С. 128-132.
114. Маслова И.И. Русская православная церковь и КГБ (1960-1980-е годы) / И. И. Маслова // Вопросы истории. - 2005. - № 012. - С. 86-96.
115. Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 5. Протестантизм / [за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького]. - К. : Вид-во: видавець С. Сурма, 2002. - 424 с.
116. Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 6. Пізній протестантизм / [за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького]. - К. : Вид-во: видавець С. Сурма, 2008. - 632 с.
117. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. - К. : Світгляд, 2005. - 741 с.
118. Грідіна І.М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни : [монографія] / І.М. Грідіна. - Донецьк : Норд-Прес, 2006. - 212 с.
119. Лахно О.П. Церковна опозиція євангельських християн-баптистів України (1940-1980-і роки) : [монографія] / О. П. Лахно. - Полтава : Друкарська майстерня, 2009. - 288 с.
120. Лахно О.П. Репресії державних структур щодо представників Ради Церков ЄХБ у 60-80-х роках ХХ ст. / О. П. Лахно // Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За наук. ред. А. Колодного, О. Паніч // Українське релігієзнавство. - К. : УАР, 2011. - № 58. - С. 172-182.
121. Загребельна Л. Євангельські християни-баптисти на Рівненщині (60-ті - поч. 80-х рр. ХХ ст.) / Л. Загребельна // Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За наук. ред. А. Колодного, О. Паніч // Українське релігієзнавство. - К. : УАР, 2011. - № 58. - С. 203-218.
122. Солоха С. Принципи та методи боротьби апарату уповноваженого проти проповідницької активності у церквах Харківської області (1963-1987 рр.) / С. Солоха // Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За наук. ред. д.ф.н. А. Колодного та к.і.н. О. Паніч // Українське релігієзнавство. - К. : УАР, 2011. - № 58. - 162-171с.
123. Данилова І.Ю. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945 - 1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. Ю. Данилова ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К., 2010. - 20 с.
124. Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.11 / Ю. В. Вільховий ; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. - К., 2003. - 20 с.
125. Лешко О.В. Протестантські громади Закарпаття 1945 - 1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. В. Лешко ; Ужгород. нац. ун-т. - Ужгород, 2008. - 22 с.
126. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій / В. І. Любашенко. - К. : Поліс, 1996. - 350 с.
127. Історія євангельських християн-баптистів в СССР / [под ред. А. М. Бычкова]. - М. : ВСЕХБ, 1989. - 623 с.
128. Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. - Одесса : Богомыслие, 1995. - 128 с.
129. Савинский С.Н. История євангельських християн-баптистів України, Росії, Білорусії (1867-1917) / С. Н. Савинский. - СПб. : ХО Библия для всех, 1999. - 424 с.
130. Савинский С.Н. История євангельських християн-баптистів України, Росії, Білорусії (1917-1967) / С. Н. Савинский. - СПб. : Библия для всех, 2001. - 440 с.
131. Vins G. Testament from Prison / G. Vins. - Wheaton, Ill. : David C. Cook Foundation, 1976. - 247 p.
132. Vins G. Three Generations of Suffering / G. Vins. - London : Hodder and Stoughton, 1976. - 222 p.
133. Крючков Г. К. Великое пробуждение ХХ века / Г. К. Крючков. М. : Христианин, 2008. - 512 с.
134. Подражайте вере их. 1961-2001. 40 лет пробужденному братству. - М. : Совет Церквей ЕХБ, 2001. - 384 с.

135. Санников С.В. История баптизма / С. В. Санников. - Одесса : Одесская Богословская семинария, 1996. - 496 с.
136. Альманах по истории русского баптизма / [сост. М. С. Каретникова]. - СПб. : Библия для всех, 1997. - 313 с.
137. Каретникова М. С. Обзор истории евангельско-баптистского братства на Украине / М. С. Каретникова, Ю. С. Решетников. - Одесса : Богомыслие, 2000. - 246 с.
138. Парасей А. Ф. Бедная, бросаемая бурей: Истори-

ческие очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине / Н. А. Жукалюк, А. Ф. Парасей. - К. : Джерело життя, 1997. - 340 с.

139. Франчук В.И. Просила Россия дождя у Господа : в 3 т. / В. И. Франчук. - К. : Світанкова Зоря, 2001 - 2003. - 3 т.

140. Франчук В.И. Пробуждение: от центра Одессы до окраин России / В. И. Франчук. - Одесса : Симэкс-принт, 2011. - 712 с.

Петров Станислав,

соискатель кафедры всемирной истории Донецкого национального университета

ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИИ ПОЛИТИКИ СССР В ОТНОШЕНИИ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ЦЕРКВЕЙ В 1940-1960-е годы

Статья представляет собой детальный историографический обзор проблемы политики СССР в отношении евангельских церквей в 1940-1960-е годы. В ней рассматривается и анализируется научное наследие отечественной историографии, как классического советского периода, периода "перестройки" так и современной постсоветской историографии. Особое внимание в статье уделяется работам западных исследователей второй половины XX - начала XXI века, изучавшим государственно-религиозные отношения в СССР с Евангельскими церквями в 1940-1960-е годы. Рассматривается также конфессиональная историография проблемы, которая появилась в последние годы существования СССР и получила свое развитие в двухтысячные годы.

Ключевые слова: историография; религиозная политика; Евангельские церкви; евангельские христиане-баптисты; пятидесятники; адвентисты седьмого дня; Совет по делам религиозных культов; ВСЕХБ; ВСАСД.

Petrov Stanislav,

Researcher of the Department of World History, Donetsk National University

A LOOK AT THE HISTORIOGRAPHY OF THE USSR POLICY WITH REGARDS TO THE EVANGELICAL CHURCHES BETWEEN 1940's THROUGH 1960's

The issue of religious policy of USSR with regards to the Evangelical churches during the period of 1940's through 1960's has been studied by domestic and Western scholars throughout the years, and the topic still remains relevant among modern researchers. For a long period of time the research of the local scholars was influenced by the Soviet ideology and Marxist methodology. Unlike the Western historiography, which followed an evolutionary way of progression, accumulating the acquired material and presenting deeper and more thorough assessments of the events, the domestic historiography has undergone a path of significant transformations. The article examines the three stages of development of the domestic historiography of the USSR religious policy on the Evangelical churches between 1940's through 1960's: classic Soviet historiography; historiography of the "Perestroika" and modern period; post-Soviet historiography. The article also offers a fairly detailed overview of the scientific achievements of the members of Western historiography who have studied this problem. A special attention is given to the most recent vector of the scientific thought - confessional historiography, which emerged at the end of 1980's and saw a significant development in the first decades of the 21st century.

Key words: historiography; religious policy; Evangelical churches; Evangelical Christians-Baptists; Pentecostals; Seventh Day Adventists; Council for Religious Affairs; AUCECB; AUCSDA.

REFERENCES

1. Sawatsky W. (2011), A changing story: Evangelical Christian Baptists of Eastern Europe in Western publications, *Domestic Evangelical Protestantism: history, experience, problems. Scientific articles*, Ukrainian religious studies, 58, UAR, Kyiv, p. 71-82.
2. Panich A. (2011), Evangelical Christian Baptists in the USSR after World War II: A review of historiography, *Domestic evangelical Protestantism: history, experience, problems. Scientific articles*, ed. by A. Kolodnyy, A. Panich, Ukrainian religious studies, 58, UAR, Kyiv, p. 136-148.
3. Lakhno O. (2008), Crisis of the Church of Evangelical Christian Baptists during the 50's and 60's of the twentieth century, historical questions, *State and Church in Ukraine during the Soviet era: Collected articles on materials II National Conference*, [18-19 October 2007], Poltava, p. 244-253.
4. Putintsev F.M. (1935), Political role and tactics of the sects, Gosudarstvennoe antireligioznoe izdatelstvo, Moscow, 477 p.
5. Putintsev F.M. (1939), On freedom of conscience in the USSR, OGI, Moscow, 185 p.
6. Lukachevskiy A.T. (1925), Sectarianism past and present: a lecture delivered to members of the Moscow Society of Atheists, Bezbozhnik, Moscow, 37 p.
7. Frizen G., Rejnmarus A. (1930), Adventists, Bezbozhnik, Moscow, 64 p.
8. Mayskiy Yu.Ya. (1939), About sectarians, Bezbozhnik, Moscow, 48 p.
9. Tikhomirov B. (1929), Baptists and their political role, GAI, Moscow, 62 p.
10. Orleanskiy M. (1930), Law on Religious Associations of the RSFSR, Bezbozhnik, Moscow, 224 p.
11. Kozlov N.V. (1965), Who are the Pentecostals, Znanie, Moscow, 58 p.
12. Lentin V.N. (1966), Seventh-day Adventists, Znanie, Moscow, 64 p.

13. Serdobolskaya L.A. (1960), The reactionary nature of baptism, Lenizdat, Leningrad, 44 p.
14. Modern sectarianism and its overcoming. Collection of articles. (According to the expedition in the Tambov region in 1959) (1961), ed. by A.I. Klibanov, AN SSSR, Moscow, 319 p.
15. Yakovlev V.G. (1965), Formation of scientific outlook and Christian sectarianism, Kazahstan, Alma-Ata, 286 p.
16. Kryvelev I.A. (1959), Contemporary Theology and Science, Gospolitizdat, Moscow, 205 p.
17. Kryvelev I.A. (1961), Religion and the church in the modern world, Sovetskaya Rossiya, Moscow, 188 p.
18. Fedorenko F.I. (1965), Sects: their faith and works, Politizdat, Moscow, 360 p.
19. Plaksin R.Yu. (1968), The collapse of the Church of the counterrevolution. 1917-1923, Nauka, Moscow, 191 p.
20. Rudinskiy F.M. (1961), Freedom of conscience in the USSR, Gosyurizdat, Moscow, 203 p.
21. Pavelkin P.A. (1960), What is religion, Gospolitizdat, Moscow, 332 p.
22. Aleksandrov A. (1958), Preachers of darkness and obscurantism, Gos. izd. Moldavii, Kishinev, 68 s.
23. Garadzha V.I. (1971), Protestantism, Politizdat, Moscow, 200 p.
24. Klibanov A.I. (1971), The issues of studying and criticizing the religious sectarianism, Znanie, Moscow, 64 p.
25. Klibanov A.I. (1973), Religious sectarianism: then and now, Nauka, Moscow, 255 p.
26. Mitrokhin L.N. (1974), Baptism, Politizdat, Moscow, 262 p.
27. Moskalenko A.T. (1973), Pentecostals, Politizdat, Moscow, 199 p.
28. Belov A.V. (1973), Adventism, Politizdat, Moscow, 239 p.
29. Yarygin A.F. (1971), The essence of the modern Baptist preaching, *Voprosy nauchnogo ateizma*: Vyp. 12, Moscow, p. 149-163.
30. Nikonov K.I. (1968), Preaching as a means for churchmen and sectarians for preserving religious rudiments: On materials of sociological research in the city of Astrakhan, Astrakhan, Astrakhan, 69 p.
31. Khmelnickaya A.P. (1970), Christian love: what is it?, Moskovskiy rabochiy, Moscow, 64 s.
32. Kaushanskiy P.L. (1974), Baptist morality: What does it teach?, Mayak, Odessa, 114 p.
33. Filimonov Ye.G. (1968), Baptists and humanism, Mysl, Moscow, 184 p.
34. Kislova A.A. (1969), Ideology and policy of the American Baptist Church (1900-1917), Nauka, Moscow, 199 p.
35. Kislova A.A. (1974), Social Christianity in the United States: From the history of social thought of the 1890's through 1930's, Nauka, Moscow, 207 p.
36. Lyalina G.S. (1977), Baptism: Illusions and Reality, Politizdat, Moscow, 175 p.
37. Melnik V.I. (1985), The evolution of the modern Pentecostal denomination, Vissha shkola, Lvov, 102 p.
38. Grazhdan V.D. (1989), Faith and morals of the Pentecostals: monograph, Znanie, Moscow, 63 p.
39. Malakhova I.A. (1987), Modern Baptists: Ideology and activities, Politizdat, Moscow, 64 p.
40. Nadolskiy R.V. (1987), Baptists: then and now, Belarus, Minsk, 61 p.
41. Yashin P.P. (1984), Ideology and practice of Evangelical Christian Baptists, Prapor, Harkov, 119 p.
42. Kaushanskiy P.L. (1985), They live in the 21st century, Mayak, Odessa, 176 p.
43. Barmenkov A.I. (1973), Freedom of conscience in the USSR, Mysl, Moscow, 224 p.
44. Golst G.R. (1975), Religion and law, Yuridicheskaja literatura, Moscow, 112 p.
45. Klochkov V.V. (1978), Religion, the State, the right, Mysl, Moscow, 287 p.
46. Klochkov V.V. (1982), Law and religion from the state religion in Russia, to the freedom of conscience in the USSR, Politizdat, Moscow, 160 p.
47. Brazhnik I.I. (1983), Pravo. Right. Religion. Atheism: The legal content of scientific atheism, Kyiv, 206 p.
48. Rozenbaum Yu.A. (1985), The Soviet state and the church, Nauka, Moscow, 174 p.
49. The legislation on religious cults: a collection of materials and documents (1971), ed. by V.A. Kuroedov, A.S. Pankratova, Yuridicheskaya literatura, 336 p.
50. Ivanova O.G. (1989), Aspects of the dialectical relationship between church and state in the modern socialist society, Svoboda sovesti v SSSR: socialnye garantii, Kazan, p. 56-58.
51. Mitrokhin L.N. (1990), Religion and us, Kvintyessenciya: filosofskiy almanakh, Politizdat, Moscow, p. 307-340.
52. Restructuring: openness, democracy and socialism. On the Way to Freedom of Conscience (1989), ed. by D.E. Furman, Progress, Moscow, 493 p.
53. Yelenskiy V. (1990), Rough "thaw" Notes on anti-Church campaign late 50's - early 60's, *Lyudina i svit*, 6, p. 20-25, 7, p. 24-28.
54. Alekseev V.A. (1991), Illusions and dogmas, Politizdat, Moscow, 398 p.
55. Alekseev V.A. (1992), "Storming Heaven" canceled, Rossiya Molodaya, Moscow, 299 p.
56. Alekseev V.A. (1992), Post perestroika: unfree conscience?, Rossiya Molodaya, Moscow, 62 p.
57. Odintsov M.I. (1989), A path seven decades long: from confrontation to cooperation: (state-church relations in the history of Soviet society), Na puti k svobode sovesti, Progress, Moscow, p. 29-72.
58. Odintsov M.I. (1990), The Road to Calvary. 1939-1954 years, Nauka i religiya, 8, p. 19-21.
59. Odintsov M.I. (1991), The Road to Calvary. 1954-1960 years, Nauka i religiya, 7, p. 2-3.
60. Odintsov M.I. (1991), Church-state relations in the history of Soviet society: abstracts, *Religiya, obshchestvo i gosudarstvo v XX veke*, 7, Progress, Moscow, p. 51-57.
61. Odintsov M.I. (2003), Religious policy of the Soviet state in the 1939-1958, *Vlast i cerkov v SSSR i stranakh Vostochnoy Evropy*: 1939-1958, In Slav RAN, Moscow, p. 61.
62. Kolarz W. (1961), Religion in the Soviet Union, Macmillan and Co., Ltd., London, 364 p.
63. Bociurkiw B.R. (1968), Church - State Relations in the USSR, Globus, Survey, 461 p.
64. Bociurkiw B.R. (1973), Religious Dissent in the Soviet State, *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*, Macmillan, London, p. 83.
65. Bociurkiw B.R. (1973), The Shaping of Soviet Religious Policy, *Problems of Communism*, May - June, pp. 37-51.
66. Bociurkiw B.R. (1971), Religion in the USSR After Khrushchev, *The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin*, NY, pp. 149-150.
67. Bociurkiw B.R. (1974), Soviet Research on Religion and Atheism Since 1945, *RCL*, 2.1, pp. 11-16.
68. Cutler R.M. (1980), Soviet Dissent under Khrushchev: An Analytical Study, *Comparative Politics*, 1(13), available at: <http://www.robertcutler.org/download/html/ar80cpx.html>.
69. Fletcher W.C., Stover A.J.(ed.) (1967), Religion and the Search for New Ideals in the USSR, Praeger, NY, pp. 75-81.
70. Fletcher W.C. (1973), Religion and Soviet Foreign Policy 1945-1970, Oxford University Press, London, p. 31.
71. Lawrence J. (1979), Reviewing Christianity and the World Order, *RCL*, Val. VII, 3 (Autumn), p. 181.
72. Lawrence J. (1973), Observations On Religion And Atheism In Soviet Society, *RCL*, 1.4-5, p. 20-27.

73. Bourdeaux M. (1976), Legislative Discrimination Against Believers in the USSR, *Religions Liberty in the Soviet Union*, Keston College, Kent, 274 p.
74. Bourdeaux M. (1971), Faith on Trial in Russia, Hodder and Stoughton, London, 324 p.
75. Bourdeaux M., Boiter A. (1972), Baptist in the Soviet Union 1960-1971, *Radio Liberty Research Bulletin*, 31, January.
76. Sawatsky W. (2005), Protestantism in the USSR, *Religious policy in the Soviet Union*, ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, pp. 319-349.
77. Sawatsky W. (1975), Russian Evangelicals Hold a Congress, *RCL*, 3.1-3, pp. 12-15.
78. Sawatsky W. (1976), Secret Soviet Lawbook on Religion, *RCL*, 4.4, pp. 24-31.
79. Sawatsky W. (1976), The New Soviet Law on Religion, *RCL*, 4.2, pp. 4-10.
80. Sawatsky W. (1976), Statute of the CRA, *RCL*, 4.4, pp. 31-34.
81. Sawatsky W. (1980), The Reform Baptists Today, *RCL*, 8.1, pp. 28-38.
82. Sawatsky W. (1975), Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part I), *RCL*, 3.4-5, pp. 4-10.
83. Sawatsky W. (1975), Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part 2), *RCL*, 3.6, pp. 4-14.
84. Stricker G., Sawatsky W. (1975), Mennonites in Russia and the Soviet Union - An Aspect of the History of the Germans in Russia, *RCL*, 12.3, pp. 293-314.
85. Sawatsky W. (1981), Soviet Evangelicals: Since World War II. Kitchener, Herald press, Ontario, Scottdale, 527 p.
86. Durasoff S. (1969), The Russian Protestants: Evangelicals in the Soviet Union: 1944-1964, Fairleigh Dickinson University Press, Rulherford, Madison, Teaneck, 276 p.
87. Durasoff S. (1972), Pentecost Behind the Iron Curtain, Logos International, Plainfield, 128 p.
88. Rowe M. (1977), Soviet Pentecostals, Movement For Emigration, *RCL*, 5.3, pp. 170-174.
89. Rowe M. (1977), Soviet Pentecostals, Movement For Emigration. Appendix. Pentecostal Dossier. Extracts, *RCL*, 5.3, pp. 174-179.
90. Rowe M. (1975), Pentecostal Documents from the USSR, *RCL*, 3.1-3, pp. 14-23.
91. Rowe M. (1977), Pentecostalist and Baptist Leader Interviewed Christianity Among Soviet Jews, *RCL*, 3.4-5, pp. 28-31.
92. Rowe M. (1977), Pentecostals Write to the Pope, *RCL*, 7.4, pp. 261-263.
93. Murray K. (1977), Soviet Seventh-Day Adventists, *RCL*, 5.2, pp. 88-93.
94. Sapiets M. (1980), V.A. Shelkov and the True and Free Seventh-Day Adventists of the USSR, *RCL*, Vol. 8, 3, pp. 201-217.
95. Ellis J. (1975), Religious Broadcasting Into The Soviet Union, *RCL*, 3.4-5, pp. 43-48.
96. Berkoff K.C. Was There a Religious Revival in Soviet Ukraine under the Nazi Regime, available at: <http://perchatkin.com/perchatkin/archives/5050>.
97. Religious policy in the Soviet Union (2005), ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, 361 p.
98. Walters P. (2005), A survey of Soviet religious policy, Religious policy in the Soviet Union, ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, pp. 3-30.
99. Lughterhandt O. (2005), The Council for Religious Affairs, *Religious policy in the Soviet Union*, ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, pp. 55-83.
100. Sawatsky W. (2005), Protestantism in the USSR, *Religious policy in the Soviet Union*, ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, pp. 319-349.
101. Dunstan J. (2005), Soviet schools, atheism and religion, *Religious policy in the Soviet Union*, ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, 2005, pp. 158-186.
102. Kliger S.A., de Vries P.H. (2005), The Ten Commandments as values in Soviet people's consciousness, *Religious policy in the Soviet Union*, ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, pp. 187-205.
103. Anderson J. (2005), Out of the kitchen, out of the temple: religion, atheism and women in the Soviet Union, *Religious policy in the Soviet Union*, ed. by S.P. Ramet, Cambridge University Press, New York, pp. 206-230.
104. Mitrokhin L.N. (1997), Baptist History and Modernity: Philosophical and sociological essays, Sankt-Petersburg, 477 p.
105. Odintsov M.I. (2003), Religious policy of the Soviet state in the 1939-1958, *Vlast i cerkov v SSSR i stranakh Vostochnoy Evropy: 1939-1958 (Controversial aspects)*, InSlav RAN, Moscow, p. 61.
106. Sovetov I.M. (2005), The Council for Religious Affairs in SNK in 1944-1945: responsibilities and competences, organizational structure and key activities, *Svoboda sovesti v Rossii: istoricheskiy i sovremennyy aspekt* (Issue 2), Moscow, 564 p.
107. Freedom of conscience in Russia: historical and contemporary aspects. Issue 5. Collection of articles. (2007), Rossiyskoe obyedinenie issledovatelye religii, Moscow, 560 p.
108. Gorbатов A.V. (2009), *State and religious organizations in Siberia in the 1940s - 1960s*, abstract of thesis for the doctorate degree of historical sciences in specialty 07.00.02, "Russian History", Kemerovo, 437 p.
109. Odintsov M.I. (2012), "You will receive power when the Holy Spirit has come upon you..." The history of the Pentecostal Church in Russia. XIX - XX centuries, Rossiyskoe obyedinenie issledovatelye religii, Sankt-Petersburg, 504 p.
110. Nikolskaya T.K. (2009), Russian Protestantism and State Power in the years 1905-1991, *Izdatelstvo Evropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge*, Sankt-Petersburg, 356 p.
111. Nikolskaya T.K. (2011), Church of Evangelical Christian Baptists and the August agreement, *Vitchiznyaniy yevangel'skiy protestantizm: istoriya, dosvid, problemy, Collection of scientific articles*, ed. by A.M. Kolodnyy, O.I. Panich, Ukrainske religiyevnavstvo, UAR, Kyiv, 58, p. 183-194.
112. Shkarovskiy M.V. (2007), Cross and swastika. Nazi Germany and the Orthodox Church, Veche, Moscow, 512 p.
113. Gorbатов A.V. (2008), KGB and religious organizations in Siberia, *Voprosy istorii*, 6, p. 128-132.
114. Maslova I.I. (2005), Russian Orthodox Church and the KGB (1960-1980's), *Voprosy istorii*, 12, p. 86-96.
115. History of religion in Ukraine in 10 Volumes. Volume 5. Protestant (2002), ed. by A.M. Kolodnyy, P.L. Yarotckiy, Vid-vo: vidavets S. Surma, Kyiv, 424 p.
116. History of religion in Ukraine in 10 Volumes. Volume 6. Late Protestantism (2008), ed. by A.M. Kolodnyy, P.L. Yarotckiy, Vid-vo: vidavets S. Surma, Kyiv, 632 p.
117. Voynalovich V.A. (2005), The party and government policies on religion and religious institutions in Ukraine 1940-1960's: Political Discourse, Svitoglyad, Kyiv, 741 p.
118. Gridina I.M. (2006), Orthodox believers in Ukraine during the World War II: Monograph, Nord-Pres, Donetsk, 212 p.
119. Lahno O.P. (2009), Church opposition of the Evangelical Christian Baptists in Ukraine (1940-1980 years). Monograph, Drukarska maysternya, Poltava, 288 p.
120. Lahno O.P. (2011), Government repression of the members of the Council of Baptist Churches during the 1960's through 1980's, Ukrainske religiyevnavstvo, UAR, Kyiv, 58, p. 172-182.

121. Zagrebelna L. (2011), Evangelical Christian Baptists in Rivne region (60th - early 80th twentieth century), *Ukrainske religijeznavstvo*, UAR, Kyiv, 58, pp. 203-218.
122. Soloha S. (2011), Principles and methods of struggle against the machine empowering churches preaching activity in Kharkiv region (1963-1987), *Ukrainske religijeznavstvo*, UAR, Kyiv, 58, pp. 162-171.
123. Danilova I.Yu. (2010), *Protestant religious organizations in Ukraine in the post-war period (1945 - 1955): Structure, activities and relations with the authorities*; abstract of thesis for the degree of candidate of historical sciences 07.00.01, "History of Ukraine", Kyiv, 20 p.
124. Vilhovyy Yu.V. (2003), *The policy of the Soviet state on Protestant churches in Ukraine (1940's through the middle of 1970's)*, abstract of thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 09.00.11, "Social Philosophy", Kyiv, 20 p.
125. Leshko O.V. (2008), *The Protestant community Transcarpathia 1945 - 1991*, abstract of thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01, "History of Ukraine", Uzhgorod, 22 p.
126. Lyubashhenko V.I. (1996), *History of Protestantism in Ukraine: Lectures*, Polis, Kyiv, 350 p.
127. *History of Evangelical Christian Baptists in the USSR (1989)*, VSEHB, Moscow, 623 p.
128. Savinskiy S.N. (1995), *The history of Russian-Ukrainian Baptists, Bogomyslie*, Odessa, 128 p.
129. Savinskiy S.N. (1999), *History of Evangelical Christian Baptists of Ukraine, Russia, Belarus (1867-1917)*, *HO Bibliya dlya vsekh*, Sankt-Petersburg, 424 p.
130. Savinskiy S.N. (2001), *History of Evangelical Christian Baptists of Ukraine, Russia, Belarus (1917-1967)*, *HO Bibliya dlya vsekh*, Sankt-Petersburg, 440 p.
131. Vins G. (1976), *Testament from Prison*, David C. Cook Foundation, Wheaton, 247 p.
132. Vins G. (1976), *Three Generations of Suffering*, Hodder and Stoughton, London, 222 p.
133. Kryuchkov G.K. (2008), *The Great Awakening of the XX century*, Khristianin, Moscow, 512 p.
134. *Imitate their faith. 1961-2001. 40 years of awakened brotherhood (2001)*, Sovet Cerkvey EHB, Moscow, 384 p.
135. Sannikov S.V. (1996), *Baptist History*, Odesskaya Bogoslovskaya semiariya, Odessa, 496 p.
136. *Almanakh on the history of Russian Baptists (1997)*, ed. by Karetnikova M.S., *Bibliya dlya vsekh*, Sankt-Petersburg, 313 p.
137. Karetnikova M.S., Reshetnikov Yu.S. (2000), *Review the history of Evangelical Baptist congregation in Ukraine*, Bogomyslie, Odessa, 246 p.
138. Parasey A.F., Zhukalyuk N.A. (1997), *Afflicted, tossed with tempest: Historical Essays on the 110th anniversary of the Seventh-day Adventist Church in Ukraine*, Dzherelo zhittya, Kyiv, 340 p.
139. Franchuk V.I. (2001-2003), *Russia requested rain from the Lord*, 3 Vol., Svitankova Zorya, Kyiv, 3 Vol.
140. Franchuk V.I. (2011), *Awakening: from Odessa city center to the outskirts of Russia* Simyeks-print, Odessa, 712 p.

© Петров Станіслав

Надійшла до редакції 29.12.2014

УДК 94 (437.67)"15"

ТОВТИН ЯНА,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків
Ужгородського національного університету*

ЛЕОНАРД СТОЦКЕЛ І ЙОГО РОЛЬ У ПОШИРЕННІ РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЙ НА СХІДНОСЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Стаття присвячена процесам, пов'язаним із поширенням реформаційних ідей на східно-словацьких землях крізь призму діяльності вчителя, богослова, письменника, гуманіста і впливового реформатора в Королівській Угорщині, автора символу віри п'яти східно-словацьких міст "Confessio Pentapolitana" Леонарда Стоцкела, який відіграв у цих подіях чи не найважливішу роль. Зокрема, завдяки його зусиллям на східно-словацьких землях було прийнято один із перших символів віри - "Confessio Pentapolitana", який вважається одним із найбільш давніх документів з історії угорського протестантизму, що послужив основою для прийняття наступних символів віри.

Ключові слова: Леонард Стоцкел; Реформація; "Confessio Pentapolitana"; "Locī communes".

Постановка проблеми і стан її вивчення. Протягом першої половини XVI ст. практично всю Європу охопили процеси, пов'язані з поширенням ідей Реформації, які значно змінили погляди тогочасного суспільства. Винятком у цьому плані не стали терени словацьких зе-

мель, що входили до складу монархії Габсбургів, а першими ідеї Реформації знайшли свою підтримку на східно-словацьких землях. Реформація тут поширювалася кількома шляхами й швидко була прийнята місцевим населенням.